

ЗМІСТ

<i>Оксана Щур. Письменник, закросний на вченого.</i>	5
Романи Куліша	15
Вступні уваги	17
Розділ I. Літо року 1856	33
Розділ II. Леся Милорадовичівна	77
Розділ III. Марко Вовчок	128
Розділ IV. Параска Глібова	175
Розділ V. Ганна Рентель	211
Мовчуще божество	231

ВСТУПНІ УВАГИ*

— Необхідно, — казав Куліш, — повертатись іноді до первісної дикости.

Романтик, прихильник Руссо й проповідник руссоїстичної доктрини, Куліш проголошував необхідність повороту до «початків», до «джерел», до «первісности». Цю проповідь руссоїзму він сполучав з проповіддю хуторянства. Куліш казав про потребу для поета тікати до природи, і ці втечі з міста в самоту природнього життя були для нього втечами в хутірське життя. Хутірське життя Куліш робить джерелом «всех поэтических движений сердца», воно, — запевняє Куліш, — вираз найістотніших потреб поетової душі.

Основа його наукових та літературних студій, як каже сам Куліш, «была чистая любовь к человеку, к его простой сельской жизни» (Записки о Южной Руси, т. 1, 234). Головна теза Кулішевої ідеології це є твердження, що «простий люд варт, щоб ми його образу подобилися». Кулішеве народництво чи, краще сказати, народницьке його хуторянство було сантиментальною, згідно з смаками того

* Тут і надалі тексти наведено за виданням *Домонтович В. Проза. Три томи / [редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова]. — Нью-Йорк : Сучасність, 1988-1989 рр. зібранням, за окремими винятками, оригінального правопису. Слушним видається навести слова Юрія Шевельова, який у примітках до першого тому згаданого видання зазначає: «Окреме було питання про мову оповідань Домонтовича. Його мову часом позначає вживання деяких русизмів. Письменник знав це і завжди був вдячний, коли їх йому виправляли. Працюючи в «Арці», він завжди вимагав, щоб його твори пройшли мовну редакцію. Майже всі виправлення такого типу він зберігав у останній редакції своїх текстів. Тому редактор використав такого роду виправлення редакторів у друкованих текстах як прийняті самим автором. Але в тих текстах, що не пройшли за життя автора мовної редакції і не були з цього погляду апробовані автором, здавалося ризикованим вносити тепер мовні виправлення, зв'язані з заміною слів і синтаксичних конструкцій, і таких виправлень не роблено». (Прим. вип. ред.)*

часу, та моралістичною проповіддю правдивого серця: «ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого доброго селянина або хуторянина».

Ця Кулішева філософія хуторянського життя, його своєрідна хуторянська рецепція руссоїзму має подвійний сенс і на подвійній основі ґрунтується: з одного боку, її обумовлено загальним характером та відмінами українського громадського життя й руху 50 років, а з другого — клясовою приналежністю та особистими умовами Кулішевого життя.

Проповідь хуторянства як панації від усіх лих міського життя (русифіковане централістичне місто протиставлено селу, що зберігає *традиції* національного життя) надзвичайно характерна для Куліша та для українських, після-Кирило-Методіївських народницьких суспільних настроїв дрібнопомісної та буржуазної інтелігенції.

Навряд, щоб в історії романтизму й романтичного світогляду ми стріли в будь-кого іншого отаке своєрідне, як у Куліша, хуторянське засвоєння теми втечі, пустині, відмовлення й природи. Ці ідеї Куліш стилізує в дусі 50 років, вони робляться наскрізь просякнуті манірою мислення українця з тієї доби, дрібного поміщика, що стоїть на межі міського різночинства, вже зв'язаний з містом, тільки ж разом не остаточно розірвав з селом та землею.

На 50 роки припадає початок розвитку буржуазії, міського життя, торговельного й промислового капіталу. Гарячкова мрія про «мільйон» захоплює не тільки крамарів та промисловців, ба й різночинську інтелігенцію.

Радикал і лідер різночинського руху, що найкраще репрезентує 50 роки, надто першу половину 50 років, Некрасов з'єднував у собі разом, з одного боку, народницький різночинський радикалізм, а з другого — прагнення капіталу. Так само й Куліш, напіврізночинець, напівдрібномаєтковий дворянин — з підозрілим, правда, дворянством — швидше виходець з заможного козацтва, що перед ним лежав шлях міського різночинства, ніж «потомственный дворянин». Куліш культивував у собі переконання певного народовця і вкупі мрію про незалежний у 100.000 капітал.

Мрія про хутір на Лубенщині, ідеалізація дрібномаєткового «хуторянського» побуту в глухому степу були висновком з матеріальних обставин, наслідком неможливості здійснити великовласницьку

мрію про стотисячний капітал, про становище буржуа-рантьє, що переховує гроші в банку.

«У селянській країні місія буржуазії, — зазначає В. Коряк («Українська література»), — зробити з селянства свій резервуар, урятувати його для буржуазної цивілізації, організувати потужну фермерську верству, яка постачає сили міській буржуазії».

Отже й Куліш підносить голос за дрібну та середню буржуазію, за дрібномаєткову шляхту, за заможне куркулівське селянство, за хutorян та хutorянство. Молода буржуазія українська, мавши проти себе ворожу їй дворянську фєвдальну клясу, брала на себе оборону селянства.⁷ «Інтелігенти — соціальним станом, вчителі, літератори, учені — фахом, панки — соціальним походженням (за винятком Т. Шевченка та З. Посяди), братчики, — як каже З. Гуревич про учасників Кирило-Методіївського братства, — були ідеологами, виразниками громадських інтересів сільської дрібної буржуазії».⁸

Усі Кулішеві міркування про матеріальну обумовленість хutorної мрії викладено в листі до Мик. Дан. Білозерського.

— Тут, на хutorі Зарозі, — писав Куліш з 26 червня року 1853 до Білозерського, — ми матимемо незалежний кусок хліба. Отако я повинен віддавати перевагу холодному розрахунку. Я повинен зійти до смиренного хліборобського хutora й радіти, що можу їсти власні вареники й пити власні наливки.

Куліш у даному разі являє дуже цікавий тип, що ним відзначається певний етап в історії економічних та господарчих стосунків на Україні. Перед нас дрібноземельний дрібний поміщик-хutorянин, що шукає заробітків і матеріальної підтримки в Петербурзі,

⁷ Селянство, переходячи процес буржуазного переродження, відокремлювало заможну буржуазну верхівку, що, нагромаджуючи капітали, поповнювала своїми вихідцями клясу торговельної та промислової буржуазії. Вже цього одного вистачало на те, щоб «турбуватись» за селянство, щоб узяти на себе політичну оборону його інтересів. До цього долучався ще й момент боротьби української буржуазії супроти русифікаційних впливів царського державного апарату та конкуренції руського капіталу. Українське селянство, що не піддавалось русифікації, цупко трималось своєї рідної мови; його буржуазна куркулівська верхівка, що жадібно нагромаджувала капітал, могла правити за добру опору в боротьбі української буржуазії за національне самовизначення українського дрібного та середнього капіталу (П. Христюк. Домарксівська доба в освітленні Квітчиної творчості. Квітка-Основ'яненко. Збірник. Харків 1929, ст. 6).

⁸ Молода Україна. ДВУ. 1928, ст. 110.

в місті. Це було типове явище для 40–50 років і листи Кулішеві рр. 1853–1854 досить виразно освітлюють цей момент: місто стає за джерело для капіталу, що його поміщики вкладають у свій маєток.

До 40 років поміщики їхали до міста більше для розваги, аніж з практичною метою. На контракти привозили зайві вільні гроші й купували здебільшого предмети розкоші, те, чого не можна було виробити в себе на селі. Місто залежало від позаміської ренти, воно було надбудовою над поміщицьким сільським господарством, адміністративним центром. За 40 а надто за 50 років становище різко змінюється. Натуральне господарство не забезпечує поміщика: сільське господарство потребує субвенцій, а цих субвенцій доводиться шукати зовні, в місті, що рівнобіжно з тим, як розвивавсь торговельний капітал, ставало тепер економічно міцніше від села. Куліш із своїми спробами господарювати на хуторі, здобуваючи потрібні для господарства гроші в місті, працюючи в місті як журналіст і літератор, дає нам чудовий приклад «субвенційної» залежності села від міста.

— Ми, — писав Куліш в одному з листів із Петербургу 30 січня 1854 р., — улаштували грошові свої справи досить добре, так що буде чим господарювати в своєму хуторі. Тому що ми переважно за цим їздили в Петербург, то, почувавши, що в гаманці досить копійки — вирішили їхати зимовою дорогою.

Дрібнопомісне хуторське господарювання, даючи деяку можливість існувати, не давало можливості розгорнутись, не сприяло накопиченню капіталу. Воно було безперспективне. Отже й Куліш оцінює його як «чепуху», як «смерть заживо».

— Місяця два я займався хуторською господарчою «чепухою», — писав Куліш у серпневому листі року 1855.

Куліш належав до тих багатьох дрібних землевласників, що їх уже не задовольняли давні господарчі форми натурального дрібнопомісного землеволодіння і що вони шукали життєвих засобів, продаючи не продукти праці своїх кріпаків, а свою власну роботу «за шматок хліба». Велике місто тягнуло до себе.

К. Маркс змальовує в «Комуністичному маніфесті» цей процес урбанізації суспільного життя на зламі від фєвдального ладу до буржуазного. Він пише: «Буржуазія підпорядкувала село пануванню міста. Вона викликала до життя величезні міста, великою мірою збільшила міське населення супроти сільського і звільнила,

таким чином, значну частину населення від ідіотизму сільського життя. І поруч з цією підлеглистю села місту вона поставила варварські та напівварварські країни в залежність від цивілізованих, селянські народи — від буржуазних, схід — від заходу. Буржуазія все більш і більш знищує дрібність майна, населення й засобів виробництва. Вона згустила населення, централізувала засоби виробництва й концентрувала власність у небагатьох руках. Необхідним наслідком цього була політична централізація» (Комуністичний маніфест, 1929, стор. 24–25).

Цей самий процес буржуазного переродження февдальної країни з значним запізненням відбувався і в Росії. В кріпацько-дворянській самодержавній миколаївській Росії селянська Україна поволі, але втягалась в коло нових буржуазних взаємин.

На прикладі Куліша з надзвичайною яскравістю можна бачити, як Куліш, дрібнопомісний землевласник, увесь час вагається між апологією «власних вареників» дрібного хутора та ролею власника друкарні, що закупає машини в Берліні.

Кулішева фраза: «Я не бачу іншого способу підтримати себе в матеріальному відношенні, як повернутись до Петербургу й продавати свій час за шматок хліба», — типова фраза дрібного поміщика-хуторянина, що володіє десятком кріпаків та сотнею десятин землі. У цій фразі чудово змальовано ту економічну ситуацію, що склалася була тоді не для самого Куліша. Але для переїзду з хутора до міста, що його вимагали економічні обставини, не було відповідних політичних умов. Для Куліша переїзд був би можливий тільки тоді, коли б у зв'язку з ліберальними, реформістськими повіями пом'якшала цензура і він мав би можливість розгорнути в столиці свою журналістську й видавничу діяльність.

Ліберальні реформи робилися в 50 роках життєвою необхідністю. Суспільство економічно перероджувалося, перебудовувалося, а політична структура держави найменшою мірою не відповідала цьому процесові. Історія економічної життєвої боротьби Куліша виразно ілюструє цей процес, ще мало досліджений у працях наших соціологів та економістів. У нас більшою мірою досліджено історію селянської реформи та економічні підвалини відповідної політичної програми, але, власне кажучи, нічого не зроблено, щоб дослідити економічні фактори, що в обставинах озлиднення

дрібнопомісної шляхти та розвитку різночинства стимулювали політичну необхідність ліберальних реформ.

Катастрофа року 1847, заслання в Тулу приголомшили Куліша, вибили його з колії.

Роки після повороту з тульського заслання — роки невизначеності, сумніву й вагань. Куліш не знає, що йому робити, за що взятись, де оселитись, якій справі віддатись: він, як кажуть, ні в сих, ні в тих.

— Человек, соскочивший с рельсов, — визначає він сам себе.

Він увесь час почуває себе під вражінням катастрофи року 1847: людина без власного ім'я, під постійним поліцейним доглядом.

— Ой, лихо, всім так прийшлося, як тому Палієві в Сибіру. Зледащав же я, понурий, стареньким здаюся, — писав він 29/II-62 О.О. Навроцькому.

Дворянство було віддано під догляд поліції, — зазначає М. Н. Покровський («Русская История», т. IV).

Характеризуючи миколаївську Росію, Покровський цитує Кюстіна, що був здивований з дисциплінованості російського суспільства. «В Росії, — писав Кюстін, — деспотизм працює завжди з математичною точністю, і в наслідок цієї останньої послідовності являється остаточне пригноблення. Обурюєшся, бачивши всю суворість цієї невідхильної політики. Але тремтіти не значить зневажати: не зневажають того, кого бояться». За Миколи I людина мусила жити поглядами державця. Ясно, що в такій обставі не було місця для незалежної й активної політичної думки.

Роки повного мовчання й важкої приголомшеності зробили своє діло. Тютчевський заповіт мовчання («Молчи, скривайся и таи и мысли, и мечты свои») виріс на ґрунті цих громадсько-політичних «безперспективних перспектив». Насмілитись перервати мовчання, скинути з себе ланцюги приголомшеності було не легко, та й чи зумів Куліш їх колись остаточно скинути?!

Старий лад гнів, розкладався й смердів. Не було чим дихати від трупного смороду.

— Ще ніколи, — писав Куліш в одному з листів р. 1857, — наше суспільство так не відчувало тягару й гидоти мертвого трупа, що його воно тягає на плечах своїх. Навіть за часів Гоголя задушливий сморід розкладу старих основ не відчувався такою страшною мірою. Прийдешнє сучасного покоління жахливе.

Події 1847 року зліквідували Кулішеву політичну активність. Громадські несприятливі обставини, поліцейський режим миколаївського уряду не сприяли, надто в першій половині 50 років, розвиткові будь-яких політичних ідеологій. Ліквідаторство, недовіра до революційної ініціативи мас визначили напрямок громадських концепцій того часу.

«Н. Г. Чернишевський, — пише Плеханов, — не розраховував на народню ініціативу ні в Росії, ні на Заході... Це була доба розчарувань, що прийшли за руйнацією сподіванок, пов'язаних з рухом року 1848. Це доба, що відзначається тимчасовою, але повною пригніченістю західноєвропейського робітничого класу» (Н. Г. Чернишевський. СПб. 1910, ст. 44, 285).

Тільки поволі переживалося ці настрої аполітичного ліквідаторства й надто м'якого й гнучкого опортунізму; хоч, треба визнати, вражіння р. 1847 були в Кулішеві такі міцні, що заперечити остаточно своє ліквідаторство, аполітизм і опортунізм він ніколи не міг. Згадаймо остаточно й назавжди «зліквідованих» — Гулака, Оп. Марковича та інших Кирило-Методіївців, які вже ніколи не звільнились од почуття пригноблення. Їх назавжди було викинено з колії.

Доба 50 років — доба «пишних людей», що не почувають соціального ґрунту під ногами. Віра Аксакова в своєму щоденнику занотовує:

— Ми незадоволені, ми відчуваємо прикрість, але ми паралізовані. Можливо, що ця безсилість походить від того, що ми, як справедливо гадають, одірвані від народу, що до народу й не доходять причини нашого обурення. А без народу яка може бути сила в окремих особах і навіть верствах?

Це надзвичайно влучна оцінка тодішньої соціальної і політичної ситуації; в руках опозиціонерів 50–60 років, до якої б групи вони не належали, не було жодної реальної сили, що на ню вони могли б спертися в своїх антиурядових тенденціях.

М. Н. Покровський виразно з'ясував цю асоціальність політично-громадських позицій того часу. Він пише: «В руках декабристів була реальна сила, за допомогою якої вони сподівались досягнути своєї мети, — цією силою було військо. В руках Чернишевського та його гуртка жодної реальної сили не було, — тут то й була ахіллесова п'ята російського демократизму шестидесятих років. Про робітників ніхто й не гадав: суспільне значіння пролетаріату зрозуміли в Росії,